

Guerra, pèrdua i recuperació del patrimoni cultural al Camp de Tarragona

Jaume Massó Carballido (Institut Municipal Reus Cultura)

És ben sabut que un dels arguments més repetidament exhibits pels defensors del bàndol rebel, durant la guerra Civil i després de la seva victòria, va ser el de la destrucció d'una part considerable del patrimoni artístic que havia acumulat l'Església catòlica espanyola al llarg dels segles, tot vinculant-la amb la persecució, l'assassinat o l'execució de religiosos i d'altres persones de creences catòliques o de partits polítics afins. I també fou, és clar, una qüestió que tingué una forta repercussió a l'exterior de les nostres fronteres i que afectà força negativament el crèdit i el prestigi internacional de la República Espanyola i –en la seva part corresponent– de la Generalitat de Catalunya. Els esforços que van fer les administracions espanyola i catalana foren molt considerables, però la derrota final i la propaganda franquista els van emascarar –durant molt de temps– d'una manera realment efectiva i evidentment del tot injusta. Els darrers anys han aparegut diverses publicacions que ajuden a conèixer millor l'activitat realitzada a les diferents comarques o localitats catalanes (és a dir, a fora de Barcelona), d'una manera aïllada al començament però aviat –i fins al final de la contesa– prou coordinada i ben estructurada.

Val a dir que ja des del mateix començament de la Segona República, l'Església catòlica espanyola es va considerar perseguida, sovint sense tenir en compte que hi havia precedents anticlericals d'època borbònica, com els episodis dels incendis 1835 (que van donar pas a les desamortitzacions) i de 1909 (l'anomenada Setmana Tràgica). Però ara es tractava de rebutjar uns plantejaments polítics molt més perillosos, als ulls de la jerarquia catòlica espanyola. El socialista català Rafael Campalans (1887-1933), que fou responsable d'Instrucción Pública al Govern provisional de la Segona República, va dir –en una conferència dictada a l'Ateneo de Madrid el 14 de maig de 1931– que “en Barcelona no hay partidos monárquicos y por eso no se han quemado conventos”. Els incendis es repetirien, en diferents llocs de l'Estat, durant l'anomenada revolució d'octubre de 1934.

Tot atenent l'amplitud del tema i l'espai de què dispo, em concentraré en les vicissituds del salvament del patrimoni artístic, sobretot però no únicament l'eclesiàstic –aquest, directament o indirectament relacionat amb el culte catòlic, pràcticament no afectà el d'altres confessions cristianes–, a les comarques centrals de la demarcació de Tarragona, especialment als primers dos anys de la guerra. No puc analitzar les causes i motivacions de la destrucció portada a terme durant les primeres setmanes de la revolució, ni les responsabilitats d'uns i d'altres. A Catalunya, molts dirigents i intel·lectuals republicans van lamentar de seguida les malvestats realitzades a la zona lleial pels tristament famosos “incontrolats”, però només uns quants van col·laborar d'una manera efectiva en evitar-les i reduir-ne els efectes. En tot cas, la tasca que van aconseguir portar a terme va ser sens dubte molt més dura i meritòria que la que –propaganda i tergiversació a banda– van arribar a fer els de l'altre bàndol.

La revolució causada per la rebel·lió militar

Una de les conseqüències immediates de la rebel·lió dirigida per bona part dels caps i oficials militars –que comptaren amb el suport de civils pertanyents a partits o grups polítics reaccionaris o d'extrema dreta– fou un esclat revolucionari que –entre altres coses– afectà

greument el patrimoni cultural. Tot i la ràpida derrota dels rebels a Catalunya i a les principals ciutats de l'Estat, les notícies que arribaren al territori lleial sobre la brutal i indiscriminada repressió que portaven a terme els facciosos –militars i civils– contra partits, sindicats i persones d'esquerres, als llocs en què triomfà el cop militar, provocaren immediatament –al territori en què la rebel·lió fou esclafada o aturada i en un clar episodi d'acció-reacció– els primers incendis i destruccions d'esglésies i d'altres edificis o centres religiosos per part d'escamots radicals antifeixistes i anticlericals. És evident que aquests grups d'"incontrolats" van aprofitar la concentració extraordinària (arran de la rebel·lió militar) a les capitals de província de les forces de seguretat i d'ordre públic, tot actuant sempre a fora de la llei vigent a la Segona República i, cal destacar-ho, sense cap suport oficial, institucional o governamental.

A Barcelona, centre i clau de la revolta militar a Catalunya, fou on hi hagué –és clar– els primers atemptats iconoclastes i anticlericals, que van ser exportats i imitats ràpidament a la resta del Principat. La Generalitat, per a poder aturar d'alguna manera els incendis provocats i les destruccions violentes, manà radiar un missatge prou curt i entenedor, però que resultà majoritàriament desoït: "El Govern de la Generalitat s'ha incautat [*sic*] de tots els edificis religiosos i, per tant, prega tothom que siguin respectats".

Ventura Gassol, amb pocs elements tècnics disponibles per raó del període vacacional i per la dispersió territorial provocada pel cap de setmana, en els primers moments va haver de mobilitzar, a través de l'Escola Normal i amb finalitats de salvament patrimonial, tots els mestres que fou possible de localitzar. També va fer imprimir amb urgència uns cartells amb l'escut del Govern català i la frase "Edifici apropiat per la Generalitat per al servei de les institucions del poble", per tal d'enganxar-los en un lloc visible de les façanes dels immobles en perill (esglésies, convents i seminaris, especialment). El pintor tarragoní Ignasi Mallol i Casanovas i l'escultor reusenc Joan Rebull i Torroja, codirectors del Taller-Escola de Pintura i Escultura de Tarragona, es trobaven aleshores a Barcelona i sembla que collaboraren decididament –a l'igual que altres artistes i intel·lectuals catalans– amb el conseller de Cultura per a evitar *in situ* l'actuació indiscriminada d'uns quants grups armats –bàsicament, però no únicament anarquistes– que poc abans havien participat en la derrota dels militars sublevats. Les notícies que en tenim ens diuen, d'una manera una mica confusa, que Rebull i Mallol van ajudar a salvar, al front d'un escamot de Mossos d'Esquadra, el museu i una bona part de la biblioteca del Seminari barceloní. Després d'aquesta actuació eficaç, Gassol els va fer anar a Tarragona, on la Comissaria de la Generalitat s'enfrontava a problemes similars.

La revolució a Tarragona i a Reus

La situació a Tarragona va anar a remolc de la de Barcelona. El dia 21 de juliol van ser publicats en el BOGC dos decrets de Presidència: en el primer s'acceptava la dimissió de Joaquim Fort i Gibert, fins aleshores comissari delegat interí de la Generalitat a Tarragona (era alcalde de la ciutat), i en el segon es nomenava per al mateix càrrec Lluís Mestres i Capdevila. Després d'aconseguir que el cardenal Vidal i Barraquer accedís a deixar la ciutat, escortat per funcionaris de la Generalitat, la nit del 21 al 22 de juliol elements sense control invaïren el palau arquebisbal. Gràcies a l'enèrgica acció del comissari Mestres, la Generalitat aconseguí salvar els documents del valuós arxiu del cardenal, tot i que hom va trobar "els papers una mica desordenats i remenats per alguns membres dels comitès [antifeixistes] locals. No sembla, però, que se n'haguessin dut res".

El conjunt documental del cardenal, publicat miscel·laniament per M. Batllori i V. M. Arbeloa des de 1971, va ser portat en un primer moment a les dependències de la Comissaria –que ocupava les que havien estat de la Diputació– i traslladat més endavant a Barcelona –per mitjà de P. Bosch Gimpera– i confiat a Josep Vidal i Barraquer, germà del cardenal. Per a prevenir noves agressions, la catedral fou apropiada i tancada, i el palau arquebisbal i el seminari esdevingueren hospitals de sang. Menys afortunats van ser la resta d'edificis religiosos tarragonins, més o menys profanats i saquejats; uns quants patiren greus incendis i destruccions, com l'església de les carmelites descalces o els convents dels carmelites i de les clarisses. L'incendi més vistent i recordat per qui el va poder veure és el del vell convent de Santa Clara.

Hi ha nombrosos testimonis –sobretot des de l'òptica catòlica i/o conservadora– del seguit d'actuacions revolucionàries negatives que es portaren a terme contra les persones i els béns religiosos durant els dies immediatament posteriors al 19 de juliol, i no cal recordar-los un per un. És evident, tanmateix, que el patrimoni artístic de caire religiós va ser afectat de forma considerable, especialment el moble, però no és menys cert que hom pogué salvar elements molt valuosos i que la catedral romangué pràcticament intacta fins al final de la guerra. En aquest salvament hi participaren –com veurem– elements molt heterodoxos: comissaris i delegats de la Generalitat, professors i estudiants d'art i fins i tot alguns membres de partits o organitzacions teòricament anticlericals. El més representatiu d'aquests últims és Josep Maria Alomà i Sanabras (el Catllar, 1909 - Tarragona, 1993), qui recordava en tercera persona –sis anys després dels fets– la cursa dramàtica de destruccions i salvaments del 21 de juliol:

[...] La quema de la iglesia de San Agustín [...] seguramente sería llevada a cabo por elementos llegados aquel día de Barcelona con el fin de extender el terrorismo del que la ciudad hasta entonces había estado preservada. Por el contrario, fue el día de referencia, en unión de elementos de la Generalidad y alumnos de la escuela-taller de escultura y pintura de la misma, cuando para preservar los edificios religiosos del furor de las masas, se dedicó a fijar y amparar que dichos elementos colocaran carteles y pasquines invitando al pueblo a respetarlos, por considerarlos de interés nacional. / Apercebido de que en la iglesia de San Lorenzo se procedía a la quema de imágenes por un grupo de incontrolados trasladóse con la mayor rapidez en auxilio de los elementos que intentaban rescatar del saqueo y destrucción un retablo de valor incalculable, sin poderlo conseguir por la actitud hostil de la masa que amenazaba tomar un mal cariz. Afortunadamente su personación oportuna y decidido gesto permitió recuperar el retablo mentado, siendo inmediatamente trasladado, bajo su custodia, a la E[scuela] T[aller] de P[intura] y E[scultura] de la G[eneralitat] para su conservación y reparación. / Pero donde había de culminar su gestión fue en salvar a la Catedral del saqueo, destrucción y robo de objetos de culto y obras de arte que gracias a su decidida y valiente intervención pudieron ser conservados incólumes al igual que el edificio. En cierta ocasión se opuso enérgica y rotundamente a que penetrasen en el sagrado recinto elementos de las J[uventudes] L[ibertarias] que, pretextando un registro, intentaron destruir las imágenes y altares que no querían fuesen conservados, puesto que todo lo que se refiriese a religión decían que tenía de ser destruido y quemado. / Como no atendían a razones les propuso que delegaran a dos o tres miembros para que, en su unión y de la del conservador de aquélla, comprobasen que si se guardaban era porque constituían cosas artísticas e históricas y que por otra parte tenían que tener presente que aquello se destinaba a Museo. Aceptada la proposición, se les permitió la entrada retirándose completamente decepcionados y contrariados.

A Reus, aquell mateix 21 de juliol hom cremà l'església de Sant Francesc i el 22 el santuari de Misericòrdia (on fou destruïda la major part del seu patrimoni artístic). Dels molts testimonis que han estat publicats sobre aquells moments tan difícils, es pot destacar el que va oferir Josep Iglésies quaranta anys després:

L'estiu del 1936 fou angoixós per l'amic [Salvador] Vilaseca. L'esclafit de la guerra civil, amb l'aparició incivil d'uns petits grups que anaven d'un temple a l'altre, armats de malls que brandaven enfurits i ho destruïen tot, el deixà anorreat. Ell, que s'havia erigit en vetllador del tresor artístic ciutadà, es trobava completament impossibilitat d'evitar la salvatgia que es manifestava. La destrucció dels tresors artístics que guardaven les esglésies fou obra

d'un dia. Recordem la visita que li férem en aquella avinentesa i que el trobàrem pres d'un gran aclaparament. No se sabia treure del cap que haguessin pogut ésser cremades les imatges i pintures, algunes importantíssimes, de la Sang, del Roser, de Misericòrdia i, darrerament, de Sant Pere. Ens estàvem darrera els vidres del balcó del seu despatx [en el número 32 bis del carrer de Sant Joan]. / –Veig passar per aquest carrer els grups d'incendiàries. Criden. Tots parlen castellà. Han pujat de les pedreres de Salou. N'hi ha que tenen fatxa d'abissins. No n'hi ha un de sol que sigui de Reus, ni un... – ens comunicava. / Quan reaccionà, es pogué encara salvar molta cosa de la parroquial de Sant Pere i aleshores vingué l'hora d'anar –junt amb en [Pere] Rius– d'un lloc en un altre a recollir el que en podríem dir materialment els testos. Però en alguns llocs ni testos de cap mena en quedaren. I no solament a Reus, sinó que anà pels pobles a intentar de salvar el que encara era salvable, perquè arreu havia ocorregut l'onada malastruga. Això li comportà córrer perills, i superar-los.

L'agressió a l'edifici de la prioral començà, el dia 21 de juliol, per la seva mateixa façana. Hom va fer caure a terra l'antiga imatge de pedra de sant Pere que hi havia dins de la fornícula oberta en el frontó de la portalada major. L'escultura va ser trencada i els seus fragments, dispersats. El 1961, vint-i-cinc anys després, en obrir-se una rasa al carrer de Balmes, va reaparèixer el malmès cap de l'apòstol, avui conservat al Museu de Reus.

Quant a l'interior del temple, hom va cremar o fer desaparèixer la majoria dels seus mobles, inclosos diversos elements dels altars i retaules. Es van poder salvar, tanmateix, determinades parts dels retaules de l'altar major i del del Roser, que van romandre *in situ* mentre la nau de l'església esdevenia un mercat públic –cobert– de fruites i verdures.

Com a molts altres llocs, també a Reus es van destruir o malmetre edificis i objectes de titularitat eclesiàstica que, tot i no tenir pràcticament cap interès artístic, haurien estat molt útils per al patrimoni cultural, pedagògic o social de tots els ciutadans. Un cas paradigmàtic és el de l'incendi del col·legi de Sant Pere Apòstol dels Fills de la Sagrada Família, dit dels “Padres”, al carrer Ample. Pocs mesos després, el socialista reusenc Josep Recasens i Mercadé comentava des de les planes del *Diari de Reus* aquests malbarataments:

Els primers actes revolucionaris foren destruir, saquejar i cremar edificis, mobles, mercaderies, valors artístics, àdhuc bitllets de Banc... Posats a fer heroïcitats, fins i tot emprenguérem contra les nostres pròpies propietats i els nostres propis béns. I avui, com és sabut, manquen locals per a escoles i per allotjar refugiats, manquen subsistències i diners, manca en fi el que tindríem si no haguéssim intentat fer una extemporània revolució.

L'activitat legislativa de la Generalitat

El president Companys i el conseller Gassol havien signat el 2 de juny un decret que reorganitzava el Servei de Belles Arts, de Conservació del Patrimoni Artístic Nacional, d'Excavacions i d'Arxius i Biblioteques. El decret, publicat en el *Butlletí Oficial de la Generalitat de Catalunya* (d'ara endavant, BOGC) el dia 4, creava la Secció de Biblioteques (amb Jordi Rubió i Balaguer com a cap), la Secció d'Arxius Documentals (Agustí Duran i Sanpere), la Secció de Museus (Joaquim Folch i Torres), la Secció de Monuments (Jeroni Martorell) i la Secció d'Excavacions (Pere Bosch-Gimpera).

El 24 de juliol, en unes circumstàncies ben diferents, el BOGC publicà un decret de Cultura que disposava la constitució immediata “a cada localitat de Catalunya d'un Comitè presidit per l'Alcalde i sota la salvaguarda de les Milícies ciutadanes, per vetllar i assegurar la conservació dels edificis públics, que el Govern de la Generalitat destina a institucions populars, així com els objectes, que són també Patrimoni del Poble”. Al dia següent, el mateix mitjà oficial publicà un nou decret de Cultura pel qual la Generalitat s'apropriava “tots els materials i objectes d'interès

pedagògic, científic, històric, arqueològic, bibliogràfic i documental que es trobin situats en els edificis o locals d'institucions públiques del territori de Catalunya afectats pels actuals esdeveniments, o que a judici dels senyors Comissaris de la Generalitat, Alcaldes i altres Autoritats legals podessin esser-ho", alhora que ordenava que tots els Comitès creats pel decret publicat el dia 24 posessin "sota la salvaguarda de les Milícies ciutadanes i altres forces de les autoritats constituïdes, tots els susdits materials i objectes" i obligava els alcaldes a donar "compte del compliment d'aquesta disposició al Conseller de Cultura de la Generalitat, pels mitjans de comunicació més ràpids que tinguin a llur abast".

El dia 27 de juliol es constituí a la capital del Tarragonès el "Comitè d'Incautacions [sic] d'Obres Culturals de Tarragona". Els seus càrrecs es van distribuir així:

President: Joaquim Fort i Gibert, Alcalde d'aquesta ciutat. Vice-president: Estanislau Salvador i Fortuny, Conseller Regidor de Cultura de l'Ajuntament. Vocals: Ignasi Mallol i Casanovas, Joan Rebull Torroja, Directors de l'Escola d'Art de Tarragona; Bertomeu Darder, Director accidental de l'Institut de Segona Ensenyança; Montserrat Bertran, director de l'Escola Normal de Tarragona, i dos vocals del Front Popular, que els nomenarà oportunament.

Molt aviat, però, el Govern de la Generalitat decidí retornar als seus diferents Serveis tècnics patrimonials (Arxius, Biblioteques, Museus, Monuments i Excavacions) llurs funcions. Companys i Gassol van signar, el 31 de juliol, un decret que anul·lava "totes les Delegacions d'inspecció d'edificis i d'objectes del Patrimoni del Poble i totes les autoritzacions per a requisar i apropiar-se els esmentats objectes". Es considerava, doncs, "ja realitzada [...] l'acció immediata del Govern de la Generalitat en defensa del patrimoni del poble i dels objectes d'interès artístic, històric i pedagògic, en la qual ha estat assistit per tota mena d'iniciatives privades, espontànies i per ciutadans i grups de ciutadans que s'han posat a les seves ordres". El decret deia també que "tots els ciutadans que descobreixin objectes que ells creguin d'interès artístic, històric, científic o pedagògic, en compte de dur-los, com havien fet fins ara, al Servei del Patrimoni de la Generalitat, caldrà que notifiquin abans a l'esmentat Servei llur troballa, perquè el tècnic autoritzat dictamiï si el seu interès justifica o no la incautació o el trasllat". Aquest decret es va fer públic primer a través de la premsa diària, uns quants dies abans d'inserir-lo al BOGC.

Dins del mateix procés de regularització –i per mitjà de sengles decrets de 30 de juliol, publicats al BOGC l'1 d'agost–, va ser suprimida la Junta de Museus de Barcelona, substituïda per la Comissaria General de Museus, i nomenat comissari general Pere Coromines i Muntanya. Tot seguit fou substituït el Patronat del Museu d'Arqueologia de Catalunya per la nova Comissaria General de Museus Arqueològics, de la qual fou nomenat comissari Pere Bosch-Gimpera (decrets de 31 de juliol, publicats el 2 d'agost).

El 6 d'agost es formà el Comitè Antifeixista de Tarragona i des d'aleshores es va fer càrrec de la responsabilitat municipal de Cultura el ja esmentat militant cenetista Josep Maria Alomà, en representació de la FAI. Més endavant, el 22 d'octubre, en reconstituir-se l'Ajuntament, Alomà va prendre possessió formal de la regidoria de Cultura. Paral·lelament, sense afectar teòricament l'àmbit cultural o artístic, es creà també un departament municipal dit d'"Incautacions" [sic], dirigit per Josep Pechs Franch, del POUM, tant durant l'època del Comitè Antifeixista com la del primer Ajuntament reconstituït. El 7 d'agost, el BOGC publicà un decret del Departament de Justícia i Dret per mitjà del qual la Generalitat confiscava, a més a més dels béns dels individus i "persones morals" que haguessin participat d'alguna manera en el moviment sediciós, els "de

l'Església i de les Ordres i Congregacions Religioses" que "el dia 19 de juliol corrent es trobaven en possessió de les esmentades Corporacions". Aquests béns "es dedicaran, d'una manera especial, a obres de caràcter sindical i social, així com al compliment dels serveis administratius de la Generalitat. Resten exceptuats els béns comunals i les cases parroquials, de les esmentades Corporacions, els quals passaran en plena propietat als Ajuntaments respectius".

L'11 d'agost fou publicat al BOGC el decret pel qual tots els museus, colleccions, ruïnes i monuments arqueològics de Catalunya quedaven incorporats "al Patrimoni del Poble" i passaven a dependre de la Conselleria de Cultura. El mateix decret declarava apropiats "la zona arqueològica de Tarragona, els seus museus i colleccions arqueològiques, la Necròpolis i el Museu de la Fàbrica de Tabacs". Amb data de 13 d'agost, la Generalitat va trametre una circular amb instruccions per a tots els "Alcaldes Presidents de Comitès i Delegats per [a] la protecció del Patrimoni del Poble":

Edificis.- Es procurarà impedir la destrucció dels monuments arquitectònics de mèrit destacat, en el conjunt i detalls escultòrics. En el cas d'edificis incendiats, es recomana a l'autoritat local cuidi de tapiar les portes, per motiu de seguretat pública. Serà tramesa a la Comissió del Patrimoni, sinó ha sigut ja feta, una Nota dels edificis incautats a cada població. / *Objectes artístics, Arxius i Biblioteques.*- Es dipositaran en lloc segur de la localitat, guardant-los fins que d'acord amb la Comissió del Patrimoni se'ls dongui nova destinació. En cap manera s'entregaran a delegats que no vagin expresament autoritzats. Es farà un inventari el més detallat possible, que serà tramès a la Comissió del Patrimoni del Poble, de la Generalitat.

El 14 d'agost, el BOGC feia públic el nomenament d'Eduard Toda i Güell i de Pere Lloret i Ordeix com a comissaris dels monestirs de Poblet i Santes Creus, alhora que eren suprimits els respectius Patronats. El 22 d'agost, apareixia al BOGC el decret pel qual eren "dissoltes totes les Junes de Museus i totes les altres entitats que, amb un nom o altre, tenien per funció l'ordenació i l'administració dels Museus en les diverses localitats de Catalunya". Aquestes juntes, pràcticament inoperants aleshores, serien substituïdes per "un Delegat" que havia de servir "d'enllaç entre la Comissaria general de Museus, d'una banda, i els Ajuntaments, Milícies i Comitès locals, d'altra banda".

El dia 19 de setembre de 1936, el ja intitulat *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya* (d'ara endavant, DOGC) publicà un decret pel qual "la Generalitat de Catalunya s'apropia tots els Santuaris i Ermites situats en el territori català de la seva jurisdicció", amb la indicació que "els Alcaldes i autoritats de tota mena procuraran que no sofreixi cap dany aquest nou Patrimoni de la Generalitat". Aquest decret, a causa dels dubtes "sobre la situació jurídica en què es podrien trobar determinats Santuari i Ermites", fou modificat pel DOGC del 17 d'octubre: "són exceptuats de l'apropiació general [...] els Santuaris i Ermites que en l'expressada data eren propietat d'Ajuntaments de Catalunya".

El 17 d'octubre, un altre decret publicat al DOGC feia saber que no podia ser enderrocada "cap obra d'arquitectura civil i religiosa, anterior a la segona meitat del segle XIX, sense autorització especial del Conseller de Cultura de la Generalitat". L'aleshores conseller primer i interí de Cultura del Govern de la Generalitat, Josep Tarradellas, signà el 27 d'octubre un decret (publicat al DOGC del dia següent) que autoritzava "el Conseller de Cultura per prendre totes aquelles mesures de precaució que estimi necessàries per a la salvaguarda de les obres que es custodien en els nostres Museus d'art, requerint, si cal, la col·laboració de les altres Conselleries per a portar a terme la seva comesa".

El nou conseller de Cultura, Antoni Maria Sbert i Massanet, va procedir a una nova reorganització al si del seu Departament. El DOGC del 28 de gener de 1937, va suprimir la Comissaria General dels Museus d'Arqueologia de Catalunya i va traspassar-ne les funcions a la nova Secció d'Excavacions i Arqueologia, amb seu al Museu d'Arqueologia de Catalunya (Barcelona).

Un cop superats els Fets de Maig, el successor d'Sbert, Carles Pi Sunyer, també va emprendre reformes administratives. EL DOGC del 25 de setembre estructurarà el Departament a base de dues Seccions: la General i la d'Ensenyaments. La Secció General tenia al seu càrrec “la tramitació i proposta de resolució administrativa de tot el que fa referència als Serveis del Patrimoni Artístic: Arxius, Biblioteques, Monuments, Museus i Excavacions”. El DOGC del 31 d'octubre va publicar un llarg i raonat decret en què s'ordenava als Ajuntaments catalans vetllar “per la protecció del Patrimoni Històric, Artístic i Científic que es trobi en llur terme municipal” i intensificar “la tasca de vigilància i de conservació dels edificis històrics i dels objectes, llibres i documents, d'interès cultural existents en el referit terme”. A més a més, es recordava l'obligació de sol·licitar al conseller de Cultura “la utilització, reforma o enderroc d'alguna obra d'arquitectura civil o religiosa antiga” i s'especificava que

Els objectes arqueològics, artístics, documentals i bibliogràfics, com són obres de pintura i escultura, exemplars de ceràmica, mobiliari, orfèbreria, indumentària, llibres i documents, procedents d'esglésies, d'associacions religioses o civils o de particulars, que hagin estat apropiats per Municipis, Sindicats, Centres polítics, Comitès i particulars, són considerats Patrimoni nacional, i en conseqüència prohibida llur cessió o alienació, per tant, hauran de tenir-los en les millors condicions de conservació i seguretat i en trametran inventari al Departament de Cultura de la Generalitat.

El mateix decret acabava dient que “La Generalitat, per mitjà del Servei de Protecció del Patrimoni Històric, Artístic i Científic de Catalunya, proveirà en la forma més convenient i segons les circumstàncies de cada cas a la salvaguarda i utilització culturals dels objectes esmentats”.

Per a cloure aquest apartat, no podem oblidar el llibre editat en francès per la Comissaria de Propaganda de la Generalitat, *Le sauvetage du patrimoine historique et artistique de la Catalogne*, que venia a complementar eficaçment l'exposició “L'Art Catalan” exhibida a París a partir del març de 1937.

Els responsables territorials de la recuperació patrimonial

A tot Catalunya, la custòdia dels béns recuperats s'encarregà primerament als diferents delegats territorials que la mateixa Generalitat nomenà en raó dels seus mèrits o coneixements personals. Coordinades originalment per la Comissaria de la Generalitat a Tarragona, es van formar ben aviat a l'entorn de Tarragona diverses delegacions locals del Patrimoni Artístic (la de Tarragona, amb Mallol i Rebull al front, tenia en la pràctica unes competències d'àmbit gairebé provincial). Una de les més importants –com veurem– fou la de Reus, de la qual s'encarregà el conservador del Museu Municipal, Pere Rius i Gatell.

A Poblet, el president del Patronat del Monestir, Eduard Toda i Güell, fou nomenat, ja el 27 de juliol, “delegat especial per a la incautació [sic] dels edificis i els seus continguts

artístic-arqueològics de la comarca de la Conca de Barberà i els seus contorns i especialment el Monestir de Vallbona de les Monges, filial del de Poblet”. Toda reaccionà de seguida i –el dia següent– reclamà al comissari Mestres que posés a la seva disposició “el Comitè d’Incautacions [sic] d’obres culturals de Tarragona, particularment els Srs. Mallol i Rebull quals sereveis poden ésser de major utilitat donats llurs coneixements de les obres que es tracta de salvar”.

Quant al monestir de Santes Creus, uns quants membres i funcionaris del seu Patronat –assistits per l’alcalde i el secretari municipal– van aconseguir salvar la major part del seu patrimoni, inclosos “tots els objectes del culte, casulles, robes, etc., i el copó amb les sagrades formes”, segons recordava anys després Pere Lloret. Lloret, nomenat poc després comissari de Santes Creus, també havia tractat de demanar l’ajut de les autoritats legalment constituïdes: “Des del primer moment es reclamà, encara que inútilment, l’auxili de la força pública: podríem, si la tinguéssim a mà, reproduir la comunicació escrita que es cursà. Se’ns contestà verbalment per telèfon que no ens refiéssim més que dels nostres propis mitjans. Així ho procurarem fer”.

És clar que hi hagué persones poc escrupoloses que intentaren aprofitar-se de la situació. Una nota oficial, radiada aquells dies, feia saber que

El Senyor Comissari de la Generalitat de Catalunya a Tarragona s’ha assabentat que recorre les nostres comarques un camió que, usant del nom de la Generalitat, es dedica a la recollida d’objectes artístic-arqueològics i com sia que no es té notícia oficial d’haver-se establert aquest servei, fa avinent a tots els Alcaldes i Presidents dels Comitès del Front Popular que no tenen de lliurar res absolutament a ningú, sinó que els objectes reunits deuen guardar-los degudament. / També fa avinent a dits Srs. que ha estat nomenada una Comissió per a les comarques, integrada pels Srs. Ignasi Mallol i Joan Rebull, professors de l’Escola d’Art de Tarragona, que des d’ahir està recorrent els pobles per tal de fer els aclariments i assessoraments necessaris. Únicament aquests Srs. estan facultats per recollir objectes, en casos necessaris.

En aquest mateix sentit, a finals de juliol, el *Diari de Tarragona* informava que “els senyors Rebull i Mallol han visitat molts pobles de les nostres comarques per tal de recollir objectes d’art” i qualificava aquestes visites de “bona feina cultural”.

La gran majoria dels objectes d’art religiós salvats durant les primeres setmanes de la revolució es van dipositar als museus de Reus i Tarragona o a les comissaries de Poblet i Santes Creus. La quantitat de materials recuperats fou enorme, fins al punt que hom va haver de recórrer a nous locals per a emmagatzemar-los degudament. Per tal d’assegurar el compliment del decret publicat l’11 d’agost, el comissari general de Museus Arqueològics, Pere Bosch-Gimpera, nomenà –pocs dies després– Ignasi Mallol i Joan Rebull “Delegats d’aquesta Comissaria a la ciutat de Tarragona”, amb el “principal encàrrec [de] vetllar per a que sia resolta la instal·lació en un edifici adient del Museu arqueològic de Tarragona”. Bosch va posar sota les ordres de Mallol i Rebull “el personal procedent dels Serveis de l’Estat o qualsevol altre que estés afecte als Museus, Monuments o Excavacions de Tarragona”; a més, ambdós delegats tenien la facultat de proposar “a la Comissaria dels Museus Arqueològics el que estimin pertinent per al millor compliment del seu comès, prenent les mesures que calgui i comunicant-les després a la Comissaria”.

Una nota apareguda en el *Diari de Reus* del 3 de setembre anunciava molt succintament quina havia de ser la nova destinació de dos importants edificis tarragonins: “Sembla que prevaldrà el criteri dels artistes Mallol i Rebull d’instalar el Museu arqueològic en el que fou Palau

Arquebisbal. S'indica també la Catedral com a Museu d'Art Medieval”.

El comissari general de Museus, Coromines, es desplaçà a diferents localitats per tal d'organitzar puntualment les seves Delegacions. El 22 de setembre, per exemple, visità Tarragona, Reus i Tortosa. La premsa tarragonina es va fer ressò de la visita i en destacà els trets més importants:

El senyor Coromines manifestà als informadors que havia nomenat a Tarragona al senyor Ignasi Mallol; així la Comissaria General tindrà delegats a tot Catalunya, els quals la posaran en relació amb els Comitès locals, poguent d'aquesta manera, fer una tasca de conjunt. / En general, la nostra idea –seguí dient el senyor Coromines– és de que cada cosa trobada quedi, per ara, al seu lloc i les recollides en les petites localitats, siguin distribuïdes en la forma següent: tot el romà, romànic i gòtic, a Tarragona; el barroc i modern a Reus. / Després d'haver visitat el futur emplaçament del Museu i la Catedral, durant el matí, a la tarda marxà cap a Reus des d'on es traslladarà a Tortosa per tal de deixar enllestida la tasca de constitució de les Delegacions a tot Catalunya.

Per la seva banda, Bosch-Gimpera estigué a Tarragona el 9 d'octubre. El 17, un decret publicat al DOGC confirmà com a seu del Museu Arqueològic “l'ex-Palau Arquebisbal”, alhora que destinava la catedral a Museu d'Art Medieval i el seminari a “la Biblioteca Tarragonina i altres serveis de Cultura”. La cura de les instal·lacions fou encarregada a Mallol i Rebull, “delegats del Servei del Patrimoni del Poble de Tarragona”.

Coromines, mentrestant, ja havia nomenat oficialment els delegats territorials de la seva Comissaria. Pel que fa a les comarques meridionals, van ser designats Ignasi Mallol a Tarragona, Pere Rius a Reus, Ismael Balanyà a Montblanc i Joan Cid i Mulet a Tortosa. És una mica sorprenent que no aparegui Valls en aquesta relació. Mallol, a Tarragona, i Rius, a Reus, van exercir els seus càrrecs fins al final de la guerra. Rebull es mantingué, si més no nominalment, al costat de Mallol fins a la segona meitat de 1938.

A mitjan mes de setembre de 1936 –després de sortir de la presó de Pilats– es va afegir a aquest grup l'exdirector del Museu Diocesà de Tarragona, el reusenc Pere Batlle i Huguet, primer en qualitat d'assessor tècnic municipal i més endavant, a partir de l'agost de 1937, com a conservador del Museu Arqueològic de Tarragona.

El tarragoní Josep Recasens i Tuset, secretari de l'associació “Amics de les Arts” de Tarragona, també va participar activament en les tasques de salvament del nostre patrimoni cultural. De fet, un dels objectius de l'entitat –segons els seus estatuts, i a més de la creació d'un Museu d'Art Modern– era precisament “vetllar per la conservació del patrimoni artístic de la Ciutat”. Mallol, en el document amb què va acompanyar els pressupostos per a l'any 1937, va proposar “per a Oficial de Secretaria de les Oficines dels Museus” de Tarragona “al jove Recasens, que, a més a més de les condicions necessàries per a exercir aquest càrrec, té el mèrit d'haver cooperat desinteressadament i amb tot l'entusiasme, des del 18 de juliol passat, als treballs i organització de la Comissió del Patrimoni Artístic de Tarragona”. La signatura de Recasens, com a representant d'aquesta Comissió, és al peu d'un rebut d'objectes litúrgics lliurats –el 6 de novembre de 1936– per l'Ajuntament de la Poble de Montornès. Va participar en la recollida d'un gran nombre de béns culturals en diferents pobles i viles de la demarcació i collaborà amb Mallol almenys fins a l'estiu de 1937. Maurici Serrahima, tot rememorant el viatge que –convidat per l'Escola-Taller– va fer a Tarragona el 12 de juny de 1937, ens en dóna interessants referències:

Recordo molt especialment en Recasens, un xicot jove molt interessant de qui mai més no he sabut res. Ell, i també –perfectament situat com a arqueòleg oficial– mossèn Batlle em van fer visitar tota la zona de la catedral, intacta. Vaig saber aleshores la traça amb què, en els moments crítics del juliol del 1936, en Mallol, ajudat per en Recasens i altres amics i jugant-se el que va caldre, havia engrescat les multituds armades a “defensar la catedral” contra els “feixistes” que l’havien volguda suposadament destruir.

Hi ha casos menys clars de collaboració voluntària. Un dels professors del Taller-Escola de Pintura i Escultura, el gravador i xilògraf Enric Cristòfor Ricart Nin (1893-1960) va veure com el seu vehicle particular era “requisat” per la Generalitat el 9 de novembre de 1937, per tal de destinar-lo “al servei de la Comissió del Patrimoni Artístic de Tarragona”. Ricart no el va poder recuperar fins el 22 de setembre de 1939, després de reclamar-lo al Servicio Militar de Defensa del Patrimonio Artístico Nacional franquista.

Un balanç inicial del salvament

Una circular mecanoscrita emesa pel “Comissari Delegat de Museus de la Generalitat de Catalunya a Tarragona” (és a dir, per Ignasi Mallol), amb data 10 de desembre de 1936, ens demostra que els treballs de recuperació no es van aturar després de les primeres setmanes:

Aquesta Comissió [del Patrimoni Artístic de la Generalitat de Catalunya] ha portat a terme la recollida dels objectes procedents de les esglésies i cases incautades [sic], que pel seu valor artístic o material puguin servir a la causa que tots defensem. En la impossibilitat, però, d’acabar les seves tasques en el breu temps que exigeixen les circumstàncies actuals, es veu obligada a demanar l’ajut de tots els Ajuntaments dels pobles per on encara no s’ha passat, pregant-los que en el termini de deu dies a comptar des de la data d’avui, es traslladin i dipositin a les nostres Oficines de Tarragona (edifici del Museu Arqueològic - ex-Palau de l’Arquebisbe) els objectes recollits. / Les necessitats de la guerra i de la nova estructuració cultural que s’estan portant a terme, ens dóna la seguretat que vosaltres realitzareu aquest esforç per al bé de tots. / Fins avui tots els pobles de les comarques Tarragonines [sic] han collaborat a aquesta obra antifeixista. Esperem que tothom voldrà sumar-se al nostre moviment i que cap Ajuntament, per negligència o per interès egoista, ajudarà equivocadament a la causa facciosa.

L’escrit inclou unes “Instruccions per al compliment de la circular adjunta”, que també transcriu:

S’entendran per objectes de valor artístic i material: / Tots aquells objectes de metall procedents de les esglésies, calzes, custòdies, candelers, etc. ... [sic] / Altres objectes: / Pintures, escultures, encara que aquestes siguin representacions de sants o imatgeria religiosa. / Els pobles on no hi hagi objectes d’aquesta mena deuran enviar en el mateix termini de temps un informe detallat sobre els mateixos, consignant en cas de que haguessin estat traslladats amb anterioritat, el lloc on ho varen ésser i per qui va realitzar-se el trasllat, còpies del rebut d’entrega i tot quan pugui constituir informació sobre els mateixos. Aquest informe deurà ésser signat pel Batlle i Secretari de l’Ajuntament, o elements del Comitè Antifeixista que els hagués incautat [sic]. Deuran informar també sobre l’estat de les esglésies, tenint en compte que solament interessa saber si encara resten retaules o altars, car en cas de que aquestos tinguessin un valor artístic, el Servei de Museus de la Generalitat de Catalunya es cuidaria de desmuntar-los perquè fossin traslladats als Museus on corresponguin. / Quan aquests objectes es traslladin a les Oficines de Museus, deuran anar acompanyats de l’inventari dels mateixos, tenint en compte que el dipòsit es farà contra rebut. / En tots els casos les nostres Oficines estaran a disposició per tota mena d’informacions.

Quan els dos distingits museòlegs britànics convidats per la República, Frederick Kenyon i James G. Mann, van visitar Catalunya l’agost de 1937, acompanyats per Pere Bosch-Gimpera i Josep M. Gudiol i Ricart, per tal de veure *in situ* les destruccions indiscriminades que la propaganda franquista assegurava que havien portat a terme els “rojos”, van poder comprovar la tasca de salvament realitzada. El mateix Azaña, en les seves memòries, ho recordava així: “En Cataluña, los dos ingleses han visitado la catedral de Barcelona, que creían derruida, el

Monasterio de Pedralbes, Vich, los depósitos provisionales de Olot y Viladrau, Poblet, la catedral de Tarragona, donde un cura, director del museo provincial, les enseñó el tesoro, intacto”.

Potser en relació amb aquesta important visita, es va redactar un exhaustiu inventari del patrimoni artístic de la Catedral, probablement obra de Pere Batlle. Al final del llarg document mecanoscrit (de vint-i-tres planes), hi ha l'acta oficial de conformitat:

Reunits al Museu Arqueològic els Senyors Joaquim Fort, Comissari de la Generalitat de Catalunya a Tarragona, Ignasi Mallol i Joan Rebull, Comissaris Delegats de Museus i Monuments i del Servei del Patrimoni Artístic, Històric i Científic de Catalunya, i Pere Batlle, Conservador del Museu Arqueològic de Tarragona, i després d'enterar-se del contingut d'aquesta Memòria, procediren a visitar la Catedral i les seves dependències per fer-se càrrec dels treballs de conservació i neteja que s'hi han fet, dels altars i objectes desmuntats i retirats, dels monuments deixats intactes en llurs emplaçaments i de l'estat dels mateixos, i de tots els objectes conservats en les capelles, sales, sagristies, etc., claustres i Museu Diocesà, per confirmar-se en l'exactitud i veritat dels inventaris que precedeixen, i expressen llur acord i plena conformitat amb aquesta Memòria i Inventaris, els quals subscriuen a Tarragona, a vint de setembre de mil noucents trenta set.

Un informe que Pere Rius va presentar al regidor de Cultura de l'Ajuntament de Reus, també datat el setembre de 1937, també es feia ressò –entre altres coses– de la tasca realitzada:

Des del juliol de l'any passat ençà, primerament com a Conservador del Museu Municipal i molt aviat com a Delegat de la Comissaria General de Museus a la Regió IV, ens ha calgut tenir cura de salvar, tant a Reus com a la comarca i àdhuc a la resta de l'ex-província (en aquest cas darrer en companyia dels Srs. Mallol i Rebull de Tarragona), nombrosíssims objectes de valor històric i artístic, la destrucció o pèrdua dels quals hauria estat, altrament, segura. / Aquesta labor ha estat sovint difícil i a vegades, perillosa. / [...] / Degut a la col·laboració, ja alludida, amb els companys Rebull i Mallol de Tarragona, molts objectes dels que hi ha dipositats a aquella ciutat, han de venir a Reus. / El treball de col·laboració amb Tarragona s'ha fet tenint en compte la diferenciació de Museus establerta d'acord amb el Sr Comissari General de Museus, o sigui, que a Reus es crearà un Museu Comarcal especialitzat en Art renaixentista, barroc i modern, i a Tarragona, un Museu d'Art clàssic (greco-romà) i medieval (romànic i Gòtic). / Per part del Museu de Reus (exceptuant el desmuntatge de l'església [prioral]), dits treballs s'han realitzat sense cap ajut econòmic, doncs una subvenció de 5000 Pts, concedida a tal fi fa uns nou mesos pel Sr. Comissari General, encara no ha estat percebuda.

D'acord amb la bona sintonia amb els companys de Tarragona, Rius va intercanviar amb normalitat a Mallol determinats objectes arqueològics o artístics. En una carta manuscrita, datada i tramesa el 28 d'octubre del mateix 1937, l'informà també de l'ajornament circumstancial de la tramesa dels mosaics de la villa romana de Parets-delgades (extrets i conservats pel Museu de Reus):

Amic Mallol: Per causa del mal temps hem suspès l'“envio” de material finses demà. Així és que, de no haver-hi contra-ordre, demà a les 3 i 1/2 de la tarda vindrem amb el camió a portar-vos els mosaics. / Feu de manera de tenir-nos preparat quelcom de material, m'interessa molt de moment orfebreria, car estic fent el catàleg de la de Reus i podria aplegar-ho tot dins un sol ordre de numeració.

Rius, efectivament, va fitxar i catalogar un nombre molt important de peces d'orfebreria religiosa, majoritàriament obra d'antics membres del Col·legi d'Argenters de Reus. A més dels cinquanta-quatre objectes cedits per la Comissaria de Tarragona l'any 1937, el Museu de Reus aconseguí reunir moltes peces d'orfebreria procedents dels tresors de la prioral i d'altres esglésies i capelles de Reus i de les comarques veïnes. Una font que no hem de menystenir és el mateix Ajuntament reusenc: en diferents diaris de la ciutat, a partir del dia 1 de novembre de

1936, es va publicar repetidament una nota, datada el 31 d'octubre i signada per l'alcalde Antoni Llauredó:

En nom dels interessos del poble i de la moral pública, es prega a les Junes de les organitzacions polítiques i socials i a tots els seus afiliats, així com també a tot ciutadà que desplegui[n] llurs activitats i bon zel encaminades a recollir els objectes d'art, antics i de valor, mobles i robes que els ciutadans poc escrupulosos indegudament han adquirit durant els tres mesos [sic] de convulsió que anem vivint. / Per tant, s'amonesta a tots els tenedors que passin per aquesta Presidència del Consell Municipal a fer lliurament del seu contingut, es recorda pel bé dels interessats que els que saben que tenen objectes i no els lliurin, seran severament sancionats.

Ja en la sessió ordinària del Consell Municipal del 7 de novembre, Llauredó proposa que P. Rius i S. Vilaseca facin "l'examen, valorització i inventari de les joies, pedreria i altres objectes d'art i de metalls preciosos, així com d'accions, obligacions i altres valors que hi ha recollits en aquesta Casa Consistorial".

Sembla lògic pensar que moltes persones que, per respecte o prevenció, havien guardat o amagat objectes d'art religiós durant la fase revolucionària van decidir, més endavant, lliurar-los als museus i altres centres autoritzats. Entre les fitxes realitzades per Pere Rius hi trobem, per exemple, l'entrada, feta el 30 de juliol de 1937, d'una modesta "bacina d'aram", de 34 cm de diàmetre i datada el 1739, que procedia de l'"Església de la Sang" (número d'inventari: 2020); no hi consta el nom del cedent. En d'altres s'indica molt succintament l'autor del dipòsit o bé, en el cas de les peces lliurades per Ignasi Mallol, hi diu que són donatius de "Tarragona". Una d'aquestes últimes és la que porta el núm. d'inv. 2134, "corresponent al 101 del catàleg" (d'orfebreria): un calze d'argent repussat amb la inscripció "És de Sn Joan del Codolà 1765", amb els segells d'argenter "JA AB ERA" (amb una creu damunt l'erra) i dimensions: "alt 25 1/2 cms, 8'8 boca, 15'7 base, pes 0'610 k"; procedia originalment de Cornudella de Montsant i va entrar al Museu de Reus el 5 de novembre de 1937.

Dos anys i mig després del final de la guerra, la "Jefatura Superior de Policía" de Barcelona definia Rius així: "[...] este sujeto fue directivo [sic] durante el período rojo del Museo de aquella localidad [Reus], cargo del que se valió para apoderarse de cuanto de valor aquel Museo atesoraba". Finalment es va poder donar la notícia de la detenció d'aquest "elemento rojo que actuó como patrullero durante la dominación marxista. [...] El detenido, según parece, robó varios lingotes de oro del Museo Arqueológico de Reus, y era opinión general que se los había llevado a Francia; pero ahora, tras ser detenido, su esposa [...] ha manifestado que el Rius los ocultó en tres sitios distintos antes de huir, pero que ella los había entregado a las oficinas de Recuperación. Parece ser que este extremo se ha comprobado". Com haurà pogut deduir el lector, els suposats "lingotes de oro" no eren altra cosa que els objectes d'orfebreria (majoritàriament d'argent) que es van portar cap al final de la guerra als dipòsits de la Generalitat. Afortunadament, Rius va poder comptar aleshores amb el suport del director del Museu de Reus (d'abans i de després de la guerra) i comissari provincial d'Excavacions Arqueològiques (des del maig de 1941), Salvador Vilaseca. Es conserva l'esborrany (incomplet, mig mecanoscrit, mig manuscrit) de la llarga declaració escrita que Vilaseca va redactar en favor del seu vell amic. En transcripció els fragments que més ens interessin:

Hasta el advenimiento del G[lorioso] M[ovimiento] N[acional], el Sr. Rius desempeñó su cargo con suficiencia y moralidad intachable y a plena satisfacción de la Junta. Durante el Movimiento y por quedar disuelta la Junta y ser suprimida esta Dirección, el Sr. Rius tuvo que encargarse de la custodia de los fondos del Museo y de la vigilancia del mismo, pasando en él noches de guardia solo y sin ayuda de los rojos. Fue amenazado repetidas veces con "ir a

quemar todos los Santos” que figuraban en las salas de pintura y escultura del Museo. Y no tan solo cuidó de la conservación de todo lo existente en el mismo, sí que también dedicó sus esfuerzos, en la medida que le fue posible, a la salvación de las iglesias de Reus y de sus riquezas artísticas y objetos de culto. Consta de una manera absolutamente cierta que uno de los delegados anarco-marxistas que ocuparon y establecieron un mercado en la Iglesia Prioral, le encaró varias veces su fusil a quema ropa para alejarlo del templo durante la destrucción lenta y sistemática de que fueron objeto sus altares. Sin embargo, valiéndose de ingeniosos medios y de alguno de los obreros encargados del raspado de los mismos para la extracción del oro, con los que se reunía clandestinamente algunas noches, pudo conseguir la salvación de gran número de imágenes, los cantorales y objetos de valor artístico y del culto.

A continuació, ratllat: “Se ha comprobado que el magnífico relicario barroco de S. Bernardo Calbó, de plata, que pesa [en blanc] kgr., lo tuvieron que esconder en el mismo templo durante varios meses, hasta hallar la forma de salvarlo. Uno de los colaboradores del Sr. Rius (el escultor Sr. Bofarull) fue descubierto y encarcelado durante algunos días en el cuartel de las milicias rojas”. I més avall, sense ratllar: “Una parte de estos fondos fue [...] llevada, por orden de los servicios que funcionaban en aquellas fechas, a puntos de concentración próximos a la frontera francesa, pero se ha podido comprobar que todo estaba perfectamente embalado, catalogado y fichado”. Rius va ser alliberat, però no va recuperar el seu antic càrrec de conservador.

Conclusió

Hem intentat aproximar-nos, ni que sigui a grans trets i de manera parcial, al coneixement de l'activitat realitzada per diferents persones en el salvament i la conservació dels béns patrimonials que no van desaparèixer després dels primers mesos de la guerra. La feina va continuar, amb més dificultats, és clar (recordem que els bombardeigs feixistes sobre la rereguarda republicana es van intensificar a partir de 1937), durant tot l'any 1938 i les primeres setmanes de 1939. ¿Què va passar amb la gran majoria d'aquests homes, responsables d'una tasca decisiva i tan difícil com eficient, a partir de l'ocupació franquista? Les més afortunades es van poder adaptar ràpidament a la nova situació, tot superant depuracions, però d'altres van patir un exili més o menys llarg. D'entre les primeres podem citar Eduard Toda (Reus, 1855 - Poblet, 1941), Salvador Vilaseca (Reus, 1896-1975) i Pere Batlle (Reus, 1907 - Tarragona, 1990), i d'entre les segones, Pere Lloret (Tarragona, 1877 - Barcelona, 1967), Ventura Gassol (la Selva del Camp, 1893 - Tarragona, 1980), Pere Rius (Reus, 1898-1973) i Joan Rebull (Reus, 1899 - Barcelona, 1981). Malauradament, Ignasi Mallol (Tarragona, 1892 - Bogotà, 1940) ja no va poder tornar.